

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

УДК 371.134

Антоніна Волосенко

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ТВОРЧОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ

У статті теоретично обґрунтовано зв'язок між формуванням професійної компетентності майбутнього вчителя та його творчою самореалізацією. Розглянуто різні підходи до визначення сутності понять «професійна компетентність» і «творча самореалізація». Доведено взаємозалежність даних процесів. З'ясовано, що формування професійної компетентності є важливим чинником творчої самореалізації майбутнього вчителя, при цьому, подальший розвиток професійної компетентності залежить від успішної творчої самореалізації майбутнього фахівця.

Ключові слова: професійна компетентність, майбутній вчитель, творча самореалізація.

Світові тенденції у галузі професійно-педагогічної освіти та інтеграція України до світового освітнього простору підвищують вимоги до рівня педагогічного професіоналізму й розвитку особистісних якостей майбутніх учителів. Багатьма науковцями, зокрема, А. Андрєєвим, В. Байденко, А. Бермус, І. Зимньою, О. Пометун визначається тенденція зміни освітньої знанневої парадигми на компетентнісну. Саме компетентнісний підхід, як показує світова практика, у змозі забезпечити підготовку висококваліфікованих конкурентоспроможних педагогічних кадрів, здатних до ефективної самореалізації у професійній діяльності, підвищення рівня педагогічної майстерності, постійного саморозвитку та самовдосконалення.

Нині спостерігається стала залежність між професійними досягненнями вчителів і якістю їхньої підготовки та рівнем сформованості у них професійної компетентності. Вона здебільшого визначається не лише обсягом засвоєння ними змісту знань, а й рівнем розвитку критичного мислення, вмінням самостійно навчатися, адаптуватися до швидкоплинних умов життя, знаходити нестандартні рішення та застосовувати творчий підхід у складних ситуаціях. Формування професійної компетентності майбутнього вчителя за умови пізнання й усвідомлення особистістю своїх потенційних можливостей, розкриття й реалізації творчих здібностей, чіткий вибір життєвої мети й уміння поетапного досягнення накреслених перспектив забезпечує нині процес успішної творчої самореалізації майбутнього фахівця, що розглядається як цілеспрямоване і усвідомлене розкриття ним своїх творчих здібностей та потенціалу. У зв'язку з цим постає необхідність у визначенні ролі формування професійної

компетентності майбутнього вчителя у процесі його творчої самореалізації, в чому й полягає мета даної наукової розвідки.

Проблема самореалізації виникла відносно недавно, хоча в історії педагогіки відомі розробки з питань самоактуалізації, духовного становлення та самостійного втілення потенцій особистості. Ось чому можна стверджувати, що ідея самореалізації особистості сягає своїми витокami часів древніх цивілізацій. Проаналізовані нами філософські напрями з характерними кожному особливостями сходяться, на нашу думку, на спільному положенні – віру й установку людини на самореалізацію в її індивідуальному особистісному світі, що відображається в процесі суспільної діяльності. Психологи пов'язують самореалізацію особистості з розвитком і реалізацією своїх можливостей і здібностей, механізмом формування індивідуальності та «Я-образу». Аналіз педагогічної спадщини свідчить, що в історичному розвитку наукових досліджень самореалізація особистості визначається як: мета виховного процесу, що полягає в сприянні особистості розкрити свої потенційні можливості, реалізувати задатки і здібності; процес втілення можливостей і здібностей індивіда в конкретних результатах практичної діяльності; прояв своєї індивідуальності та способів взаємодії з суспільством. Наразі в педагогічній теорії вивчаються питання формування й розвитку особистісних якостей та створення психолого-педагогічних умов, що сприяють самореалізації особистості, її самоосвіти, самовиховання, саморозвитку.

Результатом аналізу концептуальних ідей розвитку проблеми самореалізації особистості стало формулювання авторського розуміння цього феномену, який розглядаємо як усвідомлену й цілеспрямовану реалізацію здібностей та внутрішнього потенціалу людини в процесі діяльності.

Останнім часом збільшилась кількість досліджень, присвячених вивченню проблеми творчої самореалізації особистості. І це не дивно, оскільки практичним результатом самореалізації як процесу втілення (розкриття) сутнісних сил особистості в соціальній діяльності є творчість. Творчість як педагогічна категорія знайшла своє відображення у багатьох наукових працях. Для нас дослідження цієї якості особистості є актуальним, оскільки сприяє визначенню сутності та змісту її творчої самореалізації.

У «Сучасному словнику з педагогіки» поняття «творчість» трактується як «діяльність, результатом якої є створення нових, оригінальних і вдосконалених матеріальних та духовних цінностей, що мають об'єктивну чи суб'єктивну значущість» [1]. Саме результати творчості в процесі взаємодії людини й суспільства стають соціокультурними цінностями, в особистісному плані продукти творчої діяльності особистості виступають яскравим показником результативності її життєдіяльності. На переконання О. Теплової, джерелом і спонукальною силою творчої діяльності є мотиви, потреби, інтереси, внутрішні джерела

духовних прагнень. Творчі сили й можливості особистості найбільш яскраво розкриваються при виникненні необхідності реалізувати поставлену особистісно-значущу мету. На думку автора, у цьому випадку відбувається мобілізація сил і виявлення прихованих резервів [2].

Педагогічна творчість у тому ж таки «Сучасному словнику з педагогіки» розглядається як педагогічна діяльність, яка «відрізняється своєю новизною та оригінальністю і передбачає створення (формування, виховання) творчої особистості, яка вирізняється неповторністю й унікальністю» [1]. Зазначимо, що в основі розвитку проблеми педагогічної творчості лежать фундаментальні праці видатних психологів та педагогів (Б. Теплов, Я. Пономарьов, Ю. Кулюткін, В. Загвязинський, Ш. Амонашвілі та ін.). Творчість педагога вони розглядають як діяльність, спрямовану на постійне вирішення множини навчально-виховних завдань, під час якої вчителем створюються і втілюються в спілкування з дітьми оптимальні й органічні для даного викладача нестандартні рішення. Зауважимо також, що педагогічна творчість, на відміну від творчої діяльності фахівців інших галузей, має низку особливостей. Специфіка творчого процесу викладача полягає, зокрема, у тому, що творчість педагога носить оперативний, систематичний й безперервний характер, відбувається за участі інших учасників навчального процесу та безпосередньо в ході взаємодії з ними. При цьому педагог повинен уміти швидко аналізувати ситуацію, що склалася, реагувати на неї, управляти своїм психічним станом, прогнозувати й передбачати наслідки своєї діяльності, оскільки результати педагогічної творчості не можуть бути виявлені відразу. Викладене вище дає нам підстави стверджувати, що виконання педагогічної творчості вимагає від викладача особливої підготовки, здатності до реалізації своїх творчих здібностей та розвитку творчих умінь.

Аналізуючи дослідження, присвячені педагогічній творчості, Н. Сегеда підсумовує, що самореалізація педагога в них розглядається як прояв його професійної творчості на основі усвідомлення себе творчою індивідуальністю, здатною визначити траєкторію свого розвитку [3]. На нашу думку, педагогічна творчість – це можливість позбутися усталених стереотипів, норм та правил, розкрити внутрішній стан педагога та учнів (студентів), а також самостійно здійснювати пошук власного шляху до саморозвитку, самореалізації та самовдосконалення.

Досліджуючи творчу самореалізацію студентів у навчальному процесі, О. Шелкунова вказує на відмінність її від творчої самореалізації школярів та вчителів, оскільки студенти вже здобувають професійну освіту але при цьому у них ще не відбувається професійна самореалізація. Вказуючи на відсутність висвітлення даного терміну в педагогічній літературі, автор подає власне його тлумачення, а саме як: «самоорганізоване і рефлексивне навчання на основі інтелектуальної і практично дієвої ініціативи, результатом якої є задоволеність продуктами своєї навчальної діяльності» [4]. На наш погляд, розгляд творчої самореалізації як процесу навчання є недостатньо коректним, оскільки

самореалізація передбачає, насамперед, не набуття нового, а вираження й розкриття свого досвіду в діяльності.

В основі творчої самореалізації, на думку Л. Недогреєвої, лежить самоактуалізація, яка є синтезованою сукупністю пізнавального мислення, що формується ситуаціями й обставинами [5]. З огляду на це, творчу самореалізацію студентів можна розглядати як неперервний і цілеспрямований процес розвитку видів і стилів мислення, ефективною операціоналізації пізнавальних умінь та навичок.

Серед наукових робіт можна виокремити окрему групу, присвячену дослідженню творчої самореалізації особистості саме вчителя. Так, предметом дослідження науковців стали такі питання, як: педагогічні умови творчої самореалізації молодого вчителя (М. Ситнікова), організаційно-педагогічні умови творчої самореалізації вчителя в професійних коледжах (О. Дарузе), орієнтація на творчу самореалізацію педагога-музиканта (Г. Буреніна), шляхи формування ціннісних установок учителя на творчу самореалізацію (Л. Ведернікова), творча самореалізація вчителя як умова його успішної професійної адаптації (Д. Мірошніченко та О. Дедюхіна), творча самореалізація вчителя як сукупність пізнавальних, особистісних особливостей, що створюють умови для розвитку професійно значущих якостей особистості у процесі виконання специфічної діяльності (О. Полянничко, М. Ільницький, А. Еретик).

Важливим для нашого дослідження є напрацювання в області даної проблеми так званої Казанської школи вчених. У своїх дослідженнях В. Андреев розглядає творчу самореалізацію вчителя як процес здійснення його творчих задумів для досягнення поставлених цілей у вирішенні особистісно-значущих педагогічних проблем, які сприяють максимальній реалізації свого творчого потенціалу. На переконання І. Золотухіної, творча самореалізація вчителя передбачає «включення його в педагогічну творчість, в процесі якої педагог здійснює свої творчі задуми й рішення інноваційних завдань, які сприяють повній реалізації здібностей особистості» [6]. Як процес і результат самоздійснення творчої суті особистості в професійній діяльності характеризує творчу самореалізацію вчителя М. Ситнікова. Як видно із зазначеного вище, представлені точки зору авторів сходяться на тлумаченні творчої самореалізації вчителя як процесу розвитку й розкриття творчого потенціалу особистості в межах професійно-педагогічної діяльності.

На основі аналізу наукових джерел подібного висновку щодо визначення поняття творчої самореалізації майбутнього вчителя доходить О. Єфімова і висуває власну його інтерпретацію. На її погляд, це втілення й опредметнення педагогом у межах професійної діяльності свого творчого потенціалу, що включає в себе систему особистісних смислів, спрямованість, міру педагогічної активності, здатність до рефлексії і внутрішній діалогізм [7]. Цілком очевидно, що автор не обмежилась формулюванням досліджуваного нами феномену, а й визначила способи та

засоби творчої самореалізації, що, безумовно, складають цінність і для нашого дослідження.

Способи творчої самореалізації автор розглядає як шляхи розгортання сутнісних сил особистості, до яких відноситься педагогічна активність та педагогічна творчість. Педагогічна активність, у розуміння О. Єфімової, характеризує рівень сформованості здатності і внутрішньої готовності вчителя до продуктивного використання своїх творчих потенцій і здібностей у професійній діяльності [7]. Педагогічну творчість автор визначає, користуючись тлумаченням, яке подано у педагогічному енциклопедичному словнику й означає оригінальне й високоефективне рішення педагогом навчально-виховних завдань, збагачення теорії й практики навчання й виховання. Однак, на нашу думку, варто послуговуватися об'єднаним за змістом і назвою поняттям педагогічна творча активність. У цьому контексті нам імпонує твердження І. Раченко, яка педагогічну творчу активність учителя характеризує як процес створення передового педагогічного досвіду і виділяє чотири рівні творчості: професійне становлення, стихійне самовдосконалення, планомірна раціоналізація та рівень оптимізації процесу і результатів праці.

Визначаючи засоби творчої самореалізації педагога, О. Єфімова розглядає їх як «інструменти», за допомогою яких розкривається і реалізується людська сутність особистості. До них, на думку вченої, відносяться самонавчання, самовиховання та самоосвіта [7]. При цьому самонавчання сприяє удосконаленню особистісно-значущих способів педагогічної діяльності; самовиховання забезпечує залучення особистості до професійно-педагогічної культури; самоосвіта сприяє визначенню провідних мотивів, професійних планів, рівня домагань і показників професійного зростання. Ми вважаємо, що наведений перелік «інструментів» творчої самореалізації вчителя є обмеженим, оскільки в ході вираження й реалізації творчої суті людини залучені й інші самопроцеси, які сприяють професійному й особистісному самовдосконаленню майбутнього фахівця.

Узагальнюючи проведений нами теоретичний аналіз, можна зазначити, що в основі всіх тверджень дослідників лежить думка про розкриття і вираження внутрішньої суті (здатків, здібностей, можливостей, потенціалу, сутнісних сил) особистості в процесі її активної творчої діяльності. З огляду на те, що творчу діяльність (творчість) розглядають як генерацію нової інформації в одну із галузей науки, техніки, виробництва, мистецтва чи життєдіяльності людини в цілому, можна підсумувати, що така діяльність вимагає від особистості цілеспрямованості, зусиль, розвитку професійних умінь та якостей, вдосконалення професійної майстерності й готовності здійснювати цю діяльність. Звідси випливає, що творча самореалізація майбутнього викладача залежить як від потреби й здатності особистості реалізувати свій потенціал в професійній діяльності, так і від рівня його професіоналізму,

формування професійної компетентності.

Аналіз наукових джерел свідчить про відсутність єдиного підходу щодо трактування поняття «професійна компетентність». Проблема професійної компетентності вчителя у вітчизняній психолого-педагогічній літературі розглядається в різних аспектах. Зокрема, її визначають як: певний психічний стан, що дозволяє діяти самостійно і відповідально (А. Маркова); рівень освіченості фахівця (Б. Гершунський, А. Щекатунова); наявність освіти за спеціальністю, широка загальна і професійна ерудиція, постійне підвищення науково-професійної підготовки (В. Зазикін і А. Чернишова); сукупність здібностей, якостей і властивостей особистості, необхідних для успішної професійної діяльності в певній сфері (В. Сластьонін, І. Ісаєв, А. Міщенко, Є. Шиянов, Н. Кузьміна); одну із сходинок до професіоналізму, тобто як систему знань, умінь, навичок, способів діяльності, психологічних якостей, необхідних учителю для здійснення педагогічної діяльності (Т. Браже, С. Єлканов, В. Журавльов, І. Зязюн, В. Кричевський, Т. Новікова, В. Радул, Н. Тализіна); актуалізацію та використання накопичених знань та вмінь у процесі реалізації професійних функцій (С. Батишев, В. Безрукова) та ін.

В цілому, проблема формування професійної компетентності майбутнього вчителя неодноразово була предметом дослідження низки наукових робіт. Серед новітніх досліджень з даної проблеми слід зазначити наукові доробки В. Адольфа, В. Болотова, В. Введенського, Д. Ельконіна, М. Лук'янової, О. Морозова, В. Серікова та ін., в яких сформульовані положення й висновки, що мають важливе значення для визначення змісту професійної компетентності майбутніх учителів та її ролі для творчої самореалізації.

На основі аналізу останніх наукових досліджень можна зазначити про існування двох найбільш виразних підходів до визначення поняття професійної компетентності. З одного боку, вона розглядається як система знань, умінь і навичок без урахування мотиваційно-потребнісної сфери особистості. З іншого – професійна компетентність передбачає залучення людини до загального світу цінностей, і саме в цьому просторі людина реалізує себе як фахівець, професіонал. На наш погляд, у контексті даного підходу творча самореалізація майбутнього вчителя може бути розглянута як один із важливих результатів формування його професійної компетентності.

У наукових джерелах поняття «професійна компетентність» дослідники пов'язують, насамперед, з діяльністю, з готовністю та здатністю виконувати певні професійні дії, в основі якої лежать необхідні професійні знання та вміння. Так, на переконання Н. Баловсяк, професійна компетентність це «найвищий рівень професійної майстерності – знань, умінь, розвитку здібностей, результатів і способів діяльності людини норм поведінки, внутрішніх мотивів, що надають людині можливості досягти високих результатів у певній професійній діяльності, компетентність являє

собою здатність особистості виконувати професійну діяльність на найвищому рівні майстерності» [8].

Визначаючи зміст поняття «професійна компетентність», Т. Браже до її складу включає не лише знання та уміння, але й мотиви діяльності майбутнього фахівця, стиль його взаємовідношень з людьми, загальну культуру, володіння методикою викладання предмету, здатності до розвитку творчого потенціалу, професійно значущі якості особистості. При цьому вчений вказує на значну роль загальної культури людини та її основного компоненту – гуманітарних знань – у формуванні професійної компетентності вчителя [9]. Вирішені автором складові змісту професійної компетентності певною мірою відображають процес творчої самореалізації майбутнього вчителя. Підтвердженням цього слугують погляди педагогів-дослідників, які розглядають творчу самореалізацію як один з процесів взаємодії людини з суспільством, її інтеграції в соціум (І. Ісаєв, А. Міщенко, Є. Шиянов), як компонент професійно-педагогічної культури, що містить цінності-цілі, цінності-ставлення, цінності-знання, цінності-засоби та цінності-якості (М. Ситнікова).

У наукових працях Б. Борщанської, Ю. Гіппенрейтер, М. Дуранова, Н. Матяш простежується думка, відповідно до якої професійна компетентність розглядається як комплекс професійно значущих якостей та властивостей особистості, таких як: здатність до рефлексії та співробітництва, емпатія, комунікативність, гнучкість, ціннісні орієнтири. Варто зазначити, що комплекс вказаних якостей та властивостей змальовують портрет особистості, здатної до самореалізації в процесі професійної діяльності.

Заслуговує на увагу тлумачення науковців, за якого професійна компетентність розглядається не як комплекс умінь і навичок, а як досвід людини. Так, В. Болтов, В. Сериков визначають компетентність як синтез когнітивного предметно практичного і особистого досвіду. Вчені зауважують, що професійна компетентність може існувати в різних формах «як ступінь умілості, а також спосіб особистісної самореалізації, певного підсумку саморозвитку індивіда або прояву його здібностей» [10]. Висловлене бачення даної проблеми дає можливість стверджувати, що самореалізація особистості та формування її професійної компетентності є взаємообумовленими й взаємозалежними процесами. Підтвердженням цього висновку є дослідження Б. Гершунського, на думку якого, професійна компетентність залежить від рівня «власне професійної освіти, досвіду та індивідуальних особливостей людини, її прагнення до безперервної освіти та самовдосконалення, творчого відношення до справи» [11]. Наведене свідчить про безсумнівний вплив сформованої готовності майбутнього вчителя до творчої самореалізації на формування його професійної компетентності, оскільки передбачає існування у особистості постійної потреби в самовдосконаленні та саморозвитку, наявності певних особистісних якостей, реалізації творчих здібностей у

професійній діяльності.

Цікавим є твердження вченого, за яким професійно компетентною людина повинна бути лише в обмеженій сфері трудової діяльності. Якщо ж людина реалізує свою індивідуальність і творчий потенціал у декількох сферах діяльності, то, на думку автора, мова йтиме не про професійну компетентність, а про загальну обдарованість особистості, яка здатна успішно діяти в різних галузях науки, культури, тощо.

Розглядаючи професійну компетентність, А. Маркова виокремила наступні її види: спеціальна компетентність (володіння власне професійною діяльністю на достатньо високому рівні, здатність проектувати свій подальший професійний розвиток); соціальна компетентність (володіння спільною (груповою, кооперативною) професійною діяльністю, співпрацею, а також прийнятими в певній професії прийомами професійного спілкування; соціальна відповідальність за результати своєї професійної праці); особистісна компетентність (володіння прийомами особистісного самовираження й саморозвитку, засобами протистояння професійним деформаціям особистості); індивідуальна компетентність (володіння прийомами саморегуляції і розвитку індивідуальності в рамках професії, готовність до професійного зростання, здатність до індивідуального самозбереження, непідвладність професійному старінню, уміння організувати раціонально свою працю) [12]. Для нашого дослідження важливим є виокремлення автором останніх двох видів компетенцій, які, на наш погляд, безперечно залежать від здатності особистості самореалізуватися в майбутній професійній діяльності. Відповідно до вищезазначеного сформованість даних компетенцій забезпечує успішну самореалізацію майбутнього фахівця.

На тісний взаємозв'язок самореалізації особистості вчителя з рівнем його професіоналізму вказують сучасні дослідження в межах акмеологічного підходу. Таку позицію, зокрема, обстоює Г. Данилова, на думку якої, високий рівень професіоналізму є кінцевим результатом успішної самореалізації вчителя. Останню автор розглядає як процес самовиховання та саморозвитку особистості з обов'язковим урахуванням впливу на нього вроджених здібностей, соціальних умов та зусиль самого педагога [13]. З точки зору даного підходу вчені А. Деркач та В. Зазикін визначили рівні професіоналізму діяльності вчителя: оволодіння професією, педагогічна майстерність, самоактуалізація педагога та педагогічна творчість [14]. Ми поділяємо думку І. Тялєвої, яка пропонує об'єднати останні два найвищі рівні в єдиний – рівень творчої самореалізації вчителя. Автор наголошує на можливості творчої самореалізації педагога лише за наявності у нього уміння планувати і проектувати свою діяльність, творчого підходу до вирішення професійних проблем, адекватного сприйняття реальності та позитивного ставлення до світу, що ґрунтується на основі моральних цінностей особистості [15].

Таким чином, можна визначити професійну компетентність майбут-

нього вчителя як складну інтегративну якість особистості, що включає володіння ним професійними знаннями й уміннями, готовність і здатність реалізовувати свій потенціал (знання, уміння, досвід, особистісні якості тощо), творчі здібності з метою забезпечення успішної, педагогічної діяльності.

Аналіз наукових досліджень свідчить, що професійна компетентність майбутнього фахівця є підґрунтям його творчої самореалізації. Формування професійної компетентності та постійне прагнення до самовдосконалення, що визначають високий рівень професіоналізму майбутнього вчителя, визначають успішність творчої самореалізації в професійній діяльності. При цьому творча самореалізація майбутнього фахівця забезпечує його професійний та особистісний саморозвиток, сприяє підвищенню рівня педагогічної майстерності.

Подальші перспективи дослідження полягають у розробці та апробації методики формування готовності майбутніх викладачів економіки до творчої самореалізації, визначенні психолого-педагогічних умов та створенні методичних рекомендацій

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Современный словарь по педагогике / [сост. Е. С. Рапацевич]. – Мн. : Современное слово, 2001. – 928 с.
2. Теплова О. Ю. Формування готовності до творчої самореалізації майбутнього вчителя музики : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Теплова Олена Юріївна. – К., 2005.
3. Сегеда Н. А. Сутність характеристики професійної самореалізації вчителя / Н. А. Сегеда // Теоретичні питання освіти та виховання : [зб. наук. праць]. – К. : Видавничий центр КДЛУ. – 2000. – Вип. 13. – С. 58–60.
4. Шелкунова О. В. Творческая самореализация студентов в учебном процессе вуза : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Шелкунова Ольга Викторовна. – М., 2005.
5. Недогрєєва Л. С. Творча самореалізація студентської молоді / Л. С. Недогрєєва // Педагогічні науки. Неперервна освіта : проблеми, пошуки, перспективи : [зб. наук. праць]. – Суми : Сумській державний університет, 2007. – Частина 2. – С. 301–305.
6. Золотухина И. В. Сравнительный анализ творческой самореализации учителей в условиях инновационных и традиционных школ : дис. ... канд. пед. наук / Золотухина И. В. – Казань, 1997. – 172 с.
7. Ефимова Е. А.. Формирование творческой самореализации будущего педагога : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Ефимова Елена Алексеевна. – Ишим, 2007. – 214 с.
8. Баловсяк Н. В. Формування інформаційної компетентності майбутнього економіста в процесі професійної підготовки : дис. ... канд. пед. наук спец : 13.00.04 / Баловсяк Надія Василівна. – К., 2006. – 330 с.
9. Браже Т. Г. Профессиональная компетентность специалиста как

- многофакторное явление / Т. Г. Браже // Тез. к семинару / под ред. В. Г. Онушкина. – Л. : НИИ НОВ, 1990. – С. 39–62.
10. Болтов В. А. Компетентностная модель от идеи к образовательной программе / В. А. Болтов, В. В. Сериков // Педагогика. – 2003. – № 10. – С. 8–14.
 11. Гершунский Б. С. Философия образования для XXI века / Б. С. Гершунский. – М. : Изд-во «Совершенство», 1998. – 608 с.
 12. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М. : МГФ «Знание», 1996. – 308 с.
 13. Данилова Г. С. Акмеологічна модель педагога / Г. С. Данилова // Освіта і управління. – 2005. – Т. 8. – № 3/4. – С. 82–84.
 14. Деркач А. А. Акмеология : учебное пособие / А. А. Деркач, Г. В. Зазыкин. – СПб. : Питер, 2003. – 256 с.
 15. Тяллева И. А. Формирование готовности учителей иностранного языка к творческой самореализации в профессиональной деятельности в системе последиplomного образования : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Тяллева Ирина Алексеевна. – К., 2008. – 249 с.